

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Момунбаева Н.С.

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН
САЛТТУУ КИЙИМДЕРИ**

Момунбаева Н.С.

**ТРАДИЦИОННАЯ ОДЕЖДА КЫРГЫЗОВ
В ЭПОСЕ «МАНАС»**

N.S. Momunbaeva

**TRADITIONAL CLOTHES OF KYRGYZ
IN THE EPIC «MANAS»**

УДК: 82:391

“Манас” эпосу көлөмү жагынан теңдеши жок гана болбостон, кыргыз элинин башынан өткөргөн турмушун билдирген элдик маданияттын эстелиги. Эпосто кол өнөрчүлүктүн бардык түрү чагылдырылып, канатташ жашаган элдер менен болгон маданий, соода-сатык алакалары арбын эскерилет. Анда кийимдердин даярдалышы алардын түрлөрү, адамдын коомдо ээлеген ордуна жараша кийиниши арбын сүрөттөлөт. Ушундай маалыматтардын негизинде орто кылымдарда кыргыздар башка элдер менен маданий байланыштарды жүргүзүп келгендигин байкоого болот. Кийимдерге тиешелүү ырым-жырымдары, урп-адат, каада-салттары абдан көркөмдөлүп жазылган. Кийимдер заттык маданияттын негизин түзүп, ошону менен кыргыздардын ошол мезгилдерде өкүм сүргөн жашоо тиричиликти билдирип турган белгилердин бири болгон. Эпостогу бай маалыматтар кыргыздардын башка элдер менен болгон этно-маданий байланыштарын ачууда кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Негизги сөздөр: эпос, салттар, кийим, маданият, кол өнөрчүлүк, белгилер, коом.

Эпос “Манас” является самой длинной эпической поэмой в мире. Эта эпопея повествует о жизни кыргызов и является образцом народной культуры. В эпосе отражены все виды народного творчества. А также можно увидеть этнокультурные, торговые связи между народами. Встречаются очень многие виды одежды и их изготовление, ношение по социальному статусу в обществе. На основании таких информации можно узнать, что кыргызы в средние века имели культурные связи с соседними народами. В эпосе очень много встречаются обычаев, традиционных обрядов и ритуалов, которые связаны с одеждой. Одежда кыргызов не только составляет основу материальной культуры, и в то время показывает целую историю кочевого народа. Кыргызский эпос с богатой информацией дает возможность узнать этнокультурные связи кыргызов с другими странами.

Ключевые слова: эпос, традиции, одежда, культура, промыслы, признаки, общество.

The epic “Manas” is the longest epic poem in the world. This epic narrates about the life of Kyrgyz people and the

model of folk culture. The epic reflects all kinds of folk art, and one can see ethno-cultural trade ties between nations, their production, wearing social status in society. On the basis of such information it is possible to learn that the Kyrgyz in the Middle Ages had cultural ties with neighboring peoples. In the epos, customs, traditional rituals and rituals that are associated with clothing are very nicely mentioned. The clothing of Kyrgyz people not only forms the basis of material culture, and at that time shows the life path and characteristics of farms. The Kyrgyz epic with rich information provides opportunities to learn ethno-cultural ties of Kyrgyz people with other countries.

Key words: epic, traditions, clothing, culture, crafts, signs, society.

“Манас” эпосунда кыргыздарын кийим кечелеринин бардык түрлөрү кездешет. Алардын ичинде кара бөрк, кызыл бөрк деген аталыштар абдан көп. Дагы бир жыгалуу бөрк дегени – бул мурдагы убакта куштардын канаттары кадалганы айтылган. Негизинен турмушка чыга элек кыздардын баш кийимдерине кооздук, көркөмдүк катарында да тагышкан. Кыргыздардын салттуу коомунда бойго жеткен кыздар гана үкүнүн, каркыранын канаты кадалган баш кийимди кийишкен. Мындай кооздолуу кыздын турмушка чыга электигин билгизген белги болгон [1]. Баш кийимдердин төбөсүнө көбүнчө жибек жиптеринен папиктер жасалган. Эпосто: “Башы папик алтын чок” деген ыр саптары кездешет [2]. Бөрк түрк тилдеринин ичинде баш кийимди түшүндүрөт. Эркектер кийген баш кийиминин ичинен эң эле байыркысы күлө аталышындагысы эсептелет. Бизге жеткен маалыматтарга караганда XIX кылымдын башына чейин колдонулган. Аны негизинен ак түстөгү жука кездемеден тигишет. Кыргыздардан сырткары Орто Азиянын түрк элдеринде ар кандай формада жасалган. Ал эми эпосто ак күлө деген аталышта дубананын кийими сүрөттөлөт [3].

Саякбай Каралаевдин айтуусунда эң эле баалуу баш кийим болгон шөкүлө абдан көркөмдөлүп бери-

лет. Семетейдин Таласка келе жатканындагы эпизодунда мынайча: “Төбөсүнө чачыңдын, Шөкүлөнү кийгизип, Шөкүлөнүн жээги кызыл алтын көрүнүп” деп Чачыкейдин шөкүлөсү айтылат [4]. Чындыгында кыргыздардын кыз узатуу салтында башына шөкүлө кийгизип ата-энеси өз босоголорунан узатышкан. Ал майрамдык кийим болуп турмушка чыгып жатканда гана кийилген. Мындай баш кийимсиз кызын турмушка берүү мүмкүн эмес эле. Ошондуктан ага керектелген кооздуктарын алтын, күмүш, маржан, берметтерин алдын ала камдап баштаган. Ал эми сырт кийимдин курмына кирген тондор дагы ар түрдүүчө эскерилет. Мисалы: “Байбиче турду балк этип, Балкы тон менен жарк этип”. Мында Манастын энеси Чыйырды кийип жүргөндүгү айтылат. Балкы тон баалуу кездемеден тигилип, байлардын байбичелери кийишкен. Аталышына караганда Ооганстандын Балх деген шаары менен байланышы бардай. Анткени байыркы мезгилдерде кымбат баалуу кездемелер чыккан жердин атын кошо алып жүрүшкөндүгү маалым [5]. Жусуп Мамайдын айтуусунда ушул сыяктуу кымбат баалуу сый тон Семетейдин Айчүрөктү алышы деген эпизоддо жолугат.

“Сыйга киер сын тонун,
Сууруп алып берди эми,
Жакасы алтын, жеңи жез,
Тышы көркөм буулумдан,
Он эки катар топчулук,

Топчуланып бекиткен” [6]. Чындыгында коомдо ээлеген ордуна жараша сый, кымбат баалуу кийимдерди кийишкен. Кийим-кечелерди даярдоодо колдонулган кездемелери жана алардын наркын жогорулауу пайдаланган аң терилери:

“Кызыл кымкап, шайы бар,
Кундуз менен сүлөөсүн,

Суусар, булгун дагы бар” деген сыяктуу маалыматтар менен берилет [7]. Кыргыздарда аңчылыктан алынган терилерди сый кийимдерге жумшап, азыркы мезгилде да колдонуудан чыккан жок. Элибиздин жашоо-тиричилигинде тери менен малдын жүнүн иштетүү эң жогорку деңгээлде өнүккөн. Териден көптөгөн кийим-кечелерди, үй-тиричилик буюмдарын жасашкан. Айрыкча ат жабдыктарын жасоодо тери чоң мааниге ээ болгон. Ошондой эле эркектерге таандык кайыш курлар бетине күмүш жалатылып, асыл таштар чөгөрүлгөн. Алар ар кандай аталышта кемер кур, бото кур же бел боо аталышында айтылган. Кыргыздардын ичинде кемерлерине жараша коомдо ээлеген ордун аныктоого мүмкүн эле. Анткени адамдын мансабына жараша кемерлерди жасалгалашкан. Көбүнчө калың териден, ар кандай оюмчийимдерди түшүрүшкөн. Мисалы: эпосто бото кур менен чогуу эле саймалуу калпак, сары шым, наалысы алтын, жез өкчө деп сүрөттөйт. Чындыгында баатырлар дайыма белине кур тагынышып жүргөн. Аны чечүү бул жеңилгендиктин белгиси катары бааланган. Эпикалык чыгармада: “Бото куру мойнунда, Эки

колу боорунда” деген ыр саптарынан байкаса болот [8].

Мурдагы мезгилдерде кыз узатууда же үйлөнүү тойдо куда-кудагыйга кийит кийгизүү салты күчтүү сакталган. Кийитти сарпайы деп аташып, баштан аягына чейин толук кийгизген. Анын негизги мааниси сый кийимди түшүндүргөн. Кыргыздардын салтында кандай гана аш, той болбосун сөзсүз түрдө жаш өзгөчөлүгүнө карата ар кандай сыйлуу кийимдерди тартуу кылышкан. Бул өзүнчө бир салт катарында колдонулуп келген. Эпосто көбүнчө сый кийим ирээтинде сырткы чапан түрүндөгүлөрү арбын кездешет. Мисалы: Жакыптын куда түшүп келгенинде “Кызыл кымкап дейилде, үч сарпайы кийгизди” деп эскерилет [9]. Кызыл кымкап кийими эң кымбат баалуу чапан түрүндө тигилген сырт кийим. Бул түстү негизинен эл ичинде даражасы жогору көтүрүлгөн адамдарга кийгизишкен. Кымкап аталышындагы кездеме алтындын буусуна буулатылган жиптен даярдалган. Ошондуктан ал өзүнүн жасалышы менен наркы жогору болгон.

“Манас” эпосу баатырдык эпос болгондуктан кийим-кечелердин ичинен жоокердик кийимдер арбын учурайт. Айрыкча ак олпок аталышындагысы абдан бышык тигилип, баатырлар жоого аттанган маалда кийишкен. Ошондой эле эр сайышка чыкканда найзанын огун өткөрбөй денени коргой алган. Мындай кийим чыгармада бир канча жолу көркөмдөлүп сүрөттөлөт. Анткени ошол мезгилдерде жоокердик заман болгондуктан жоого ылайык кийим кечелер тигилген. Баатырларга арналып тигилгендерин абдан кооздоп, асыл таштар менен жасалгалашкандыгын берилген сүрөттөмөлөр аркылуу билүүгө мүмкүн. Ак олпок ок өтпөгөн, найзанын учу тешпеген касиети бар аземделген сый кийим катарында көп айтылат. Бул кийимди даярдоо көптөгөн убакытты талап кылган. Анын сүрөттөлүшүнө карасак ичинен бир канча жибек кездемеси кабатталып тигилет. Ал эми сыртына калың териден сыртталат. Ошондой эле кийизден капташкан. Кээ бир маалыматтарга карасак анда ак олпокун кездеме менен терисинин ортосуна кум төшөп койгондугу эскерилет. Ортосундагы кум найза учун, окту өткөрбөгөн кызматы болгон. Жоокердик кийимдердин сыртына көпчүлүк учурда колдоочу катары ар кандай жаныбарлардын сөлөкөттөрүн түшүргөндүгү баяндалат. Өзгөчө жырткыч айбанаттардын бедерин салгандыгы бир канча жолу көркөмдөлүп айтылат. Көбүнчө кара чаар жылан, жолборс, ажыдаардын ж.б. келбеттерин түшүрүп келишкен. Байыркы сак доорунда кийимдердин сыртына айбанаттардын келбетин түшүргөндүгү маалым. Эпостогу берилген маалыматтарды ошол доордогу б.з.ч. VI-II кк. Айбанаттарды түшүрүп кооздо маданиятына окшоштугун байкоого болот. Жоокердик мезгилдердеги мындай ыйыктык белгилердин берилиши кырсыктан сактап турат деген ишенимден чыкса керек. Ак олпокту атчан жоокердин кыймыл аракетине ылайык чолок этек, тик

жака, алды арты туук, эки капталы атайын бүчүлөр менен бүчүлөй тургандай даярдашат. Чарайна, чопкут, белдемчини тартынышып, кандагай, көк жеке, туулга кийимдери кошо кийилген. Олпок деген сөз төшөк маанисинде да айтылган. Ал эми ак деген сөз түстү гана эмес, ыйык, касиеттүү деген маанини билгизип келген [10].

Жоокерчилик заманда кыргыздар негизинен соот кийимдерин кийишкен. Мындай кийимдерди атайын тегеректелип жасалаган майда шакекчелерди чирештирип согуп даярдашкан. Кийимди байыркы доорлордон тартып эле жоо кийими катарында колдонушкан. Эпикалык чыгармада соот бир канча жолу эскерилип, кайталанып айтылып турат. Ак күрөөкө соот жөнүндө көп эскерилет [11]. Согуштук кийим катарында дагы бир белдемчи кийими жөнүндө маалыматтар учурайт. Ал өзүнүн жасалышы менен жоокердин эки тизе бөлүгүн октон, найзадан сактап турган. Чыгармада “Белдемчи темир байланып, бел булуттай айланып” деген саптар кездешет. Айтылганына карата кийимдин сырткы бетине атайын темир калканчалар кадалгандыгын баамдоого болот. Жоокердик кийимдер шарттуу түрдө темирден жана кайыштан кабатталып тигилген. Кыймыл аракетке ылайык белдемчинин арты, алды ачык даярдалат [12]. Белдемчинин дагы башкача жасалганын аялдар кийишкен. Негизинен мындай кийимдин кийизден жана кездемеден катталып, шырылып тигилгенин биринчи баласы төрөлгөндөн тартып колдонушкан. Себеби бала төрөлгөндө белди бекем кармоо керек [13].

Кыргыздар эзелтеден эле тери ийлетиپ алардан кийимдерди даярдаганды мыкты билишкен. Анын ичинен кандагай аталышындагысы абдан баалуу болгон. Аны баатырлар балбан күрөштө кийишкендиги эпосто кеңири сүрөттөлөт. Кошой менен Жолойдун күрөшүндө шымдын жасалышы, кооздолушу, колдоочу касиети тууралуу эскерилет. Тоо текесинин терисинен абдан ийлетип, Каныкей алдын ала камдап койгондугу айтылат. Азыркы күндө мындай шымдын эки, үч түрү мамлекеттик тарых музейинин казынасында сакталып келет. Алардын жасалышына караганыбызда чыгармада сүрөттөлгөндөй төп келгендиги кызыгууну жаратат. Анын ийленген териси кездемеденда жумшак, жеңил. Ошол мезгилдерде табыгый түрдө алынган боектор өз ыраңын жоготпой ушул күндө сакталып турат. Ал сары түскө боелуп, түстүү жиптеринен сайма кооздуктары түшүрүлгөн. Саймалары көбүнчө айбанаттык мүнөзгө ээ. Жаныбарлардын мүйүзүн түшүрүү бул колдоочу касиети бар деген ишенимдин болгондугунан кабар берет. Эркектердин кийимине негизинен жаныбарлардын мүйүзү, канаттары, тырмактары, тумшуктары берилет. Ал эми аял кийимдерине өсүмдүктөр мүнөзү тиешелүү. Кымбат баалуу аң терисинен кийимдерди тигүүдө уздар атайын териси залал болбогондорун тандашкан. Чыгармада кандагайды тигүү үчүн атайын көзгө атар мергендерди териге залал келтирбей, көзгө атып келсин деп Каныкей тоого жибергендиги

маалым. Мындай шым көп убакытта даяр болгондугун, анын жасалышынан эле баамдоого болот. Көптөгөн мезгилдер бою сакталса да кандагай өзүнүн сапатын жоготкон эмес. Сапаттуу, бышык, табыгый түрдө алынган кездемелер же алардан тигилген кийимдер узак мезгилдер бою сактала берген. Айрыкча тоо жаныбарынын терисинен кийимдерди тигишип, аны кийген адам колдоочу күчкө ээ болот деген чоң ишеним жашаган [14].

Кыргыздарда абдан ултарылып тигилген өтүктөрдү колунда барлары кийишкен. Аларга атайын така салдырып, ичине жылаажын орноткондугун чыгармадагы сүрөттөмөлөр айтып турат. Бут кийимдердин ичинен жекесан аталышындагысы “Жекесан бутта чойкоюп, Желектүү найза койкоюп” деген саптар менен берилет [15]. Ошондой эле көк жеке кайыштан кооздолуп жасалган сый өтүк дагы айтылат. Эпикалык чыгармада баатырлардын бут кийимдери бир канча түргө бөлүнүп, абдан көркөмдөлүп сүрөттөлөт. Айрыкча кырк чоронун кийимин белендеп жаткандагы эпизоддо кеңири учурайт. Алардын баардыгына алтын жалатылып жасалат. Таманына така салдырат. Таканын ичин ойдуруп, таманын калың кылып, экиден жылаажын тактырат. Мурдагы мезгилдерде атайын мыкты өтүк ултарган кишиге буйрутма менен өзүнүн каалосуна ылайык бут кийимдерди тиктиртип кийишкен. Колунда бар, эл ичинде мансабы жогору турган адамдардын өтүктөрүнө асыл таштар чөгөрүлүп, оюм чийимдер түшүрүлгөн. Бойго жеткен кыздары үчүн ар кандай оюларды түшүрүп, кооздуктарды карматып тиктирип беришкен. Кыздарга ылайык бөдөнө өтүк, жылаажын тактырылып жасалган [16]. Жылаажын тагылган бут кийимди кийген кыз абдан сынга кабылган. Анткени андан чыккан добуш жагымдуу чыгышы керек. Ошондуктан кыздар абдан жеңил басууга аракет кылышкан [17].

Жыйынтыктап айтканда “Манас” эпосундагы эскерилген кийим-кечелер жана аларды кийүү салттары, даярдоодо керектелген кездемелери байыртадан тартып кийинки XIX-XX кылымдарда колдонулуп келгендигин көптөгөн илимий чыгармалардын негизинде тастыкталды. Кымбат баалуу кездемелерден тигилгендерин коомдо ээлеген ордуна жараша кийилиши дагы эпосто кеңири маалымдалат. Кийимдерди даярдоодо жана аларды кийүүдөгү тартиби, аларга байланыштуу ырым-жырым, каада салттарынын айрымдары азыркы күндө да колдонуудан чыга элек. Эпостогу камтылган бай маалыматтар улам кийинки муундагы илим изилдөөчүлөр үчүн баа жеткис казына катары кызмат кыла бермекчи.

Адабияттар:

1. Манас энциклопедиясы. I китеп. - Б. 1995. - 439-б.
2. Манас эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча. II китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1980. - 447-б.
3. Манас эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча. I китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1978. - 295-б.
4. Семетей. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. www.bizdin.kg., 1987.

5. Манас эпосу. I китеп. Көрсөтүлгөн эмгек. - 26-б.
6. Манас эпосу. Жүсүп Мамайдын айтуусу боюнча. Үрүмчү.: Шинжаң эл басмасы., 2004 .-1875-б.
7. Манас эпосу. Жүсүп Мамайдын айтуусу боюнча. Көрсөтүлгөн эмгек. - 64-б.
8. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1981. - 345-б.
9. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. II китеп. Көрсөтүлгөн эмгек. - 380-б.
10. Манас эпосу. С.Каралаевдин варианты боюнча. II китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1986. - 260-б.
11. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. Көрсөтүлгөн эмгек. - 380-б.
12. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. II китеп. - 447-б.
13. Момунбаева. Н.С. Түштүк кыргыздардын салттуу кийимдери (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы. Этнографиялык талаа материалдарынын негизинде). - Б.: 2014. - 197-б.
14. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. III китеп. Көрсөтүлгөн эмгек. - 207-208-бб.
15. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. - II китеп. Көрсөтүлгөн эмгек. - 53-б.
16. Манас эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. IV китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1982. - 353-б.
17. Момунбаева. Н.С. Көрсөтүлгөн эмгек. - 45-97-бб.

Рецензент: д.и.н., профессор Асанканов А.А.
